

РОЛЬ А. М. КРАСНОВА В ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ВІТЧИЗНЯНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті висвітлюється роль А.М. Краснова в організації студентських екскурсій в другій половині XIX – на початку XX ст., окреслюються шляхи формування його педагогічної майстерності.

Ключові слова: екскурсія, організація екскурсійної діяльності, університет, педагогічна майстерність.

В статье освещается роль А.Н. Краснова в организации студенческих экскурсий во второй половине XIX – в начале XX вв., определены пути формирования его педагогического мастерства.

Ключевые слова: экскурсия, организация экскурсионной деятельности, университет, педагогическое мастерство.

The article highlights the role of A. Krasnov in organizing of student's excursions in the second half of the XIX – early XX cent., outlines the factors of forming his pedagogical skills.

Key words: excursion, organization of excursion activities, University, pedagogical skills.

Постановка проблеми. З відродженням кращих традицій вітчизняного екскурсознавства пов'язане вивчення теорії та практики ефективної організації екскурсійної справи науково-педагогічними працівниками вищих навчальних закладів України, серед яких помітне місце посідає вчений, педагог і мандрівник Андрій Миколайович Краснов (1862-1915).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Внесок А. Краснова в розвиток вітчизняної та світової культури, його роль у становленні Харківської науково-краєзнавчої школи висвітлювалися в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, в матеріалах, розміщених в мережі Інтернет [8]. Заслужують на увагу спогади В. Вернадського [1], публікації географів (О. Жемерова [2], Ф. Мількова [9], П. Черномаза [13], А. Корнуса [4] та інших).

Невирішені складові загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених життю та діяльності Андрія Миколайовича Краснова, поза увагою дослідників залишилася ціла низка важливих складників

його педагогічної спадщини, пов'язаних з організацією студентських екскурсій. Дана стаття має заповнити цю прогалину.

Мета статті – на основі вивчення наукової літератури та маловідомих джерел проаналізувати роль А. Краснова в організації студентських екскурсій в вітчизняних вищих навчальних закладах.

Джерельну базу дослідження складають публікації А. Краснова, що присвячені проблемам освіти [5; 6; 7; 14], а також листування вченого з В. Докучаєвим [11].

Виклад основного матеріалу дослідження. У період сьогодення екскурсійною діяльністю вважається практика організації подорожей у супроводі екскурсовода, за задалегідь складеним маршрутом, з певною метою і тривалістю не більше доби [3]. Екскурсію сучасні туризмознавці розуміють як одну з організаційних форм короткотривалого (не більше доби) туризму, що забезпечує задоволення духовних, естетичних, інформаційних потреб туристів [12, с. 8].

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. в Російській імперії поняття «екскурсійна діяльність» не набуло широкого вжитку, а поняття «екскурсія» виводилося від латинського слова «поїздка». Часовий термін проведення екскурсії не уточнювався. Часто екскурсією називалася спеціально організована подорож, як правило, рідним краєм, тобто з краєзнавчими конкретними завданнями (близькі екскурсії). Екскурсією називали також подорож у віддалену місцевість зі спеціальною метою чи завданням (дальні екскурсії). Це поняття часто вживалося для характеристики експедицій, польових досліджень [12, с. 8-9].

Екскурсії, що організовувалися в Російській імперії в другій половині XIX – на поч. XX ст. для молоді, були спрямовані на загальний розвиток особистості (розвиток розуму, допитливості, гігієнічних навичок, зміцнення організму) [12, с. 13-14]. Активізації екскурсійної діяльності в російських та українських університетах (на території Російської імперії) сприяли видатні педагоги (М. Пирогов, І. Леваківський, М. Головкінський, В. Антонович, В. Петр та інші), наукові та гірські товариства Російської імперії (Імператорське Російське Географічне товариство, Історичне товариство Нестора-Літописця при

Київському університеті, Товариство дослідників природи при Харківському університеті, Українське наукове товариство, Кримсько-Кавказький гірський клуб та інші), що звернули увагу на екскурсійну справу, вбачаючи в ній можливість для ефективної організації виховної роботи, покращення викладання навчальних дисциплін, засіб залучення молоді до занять науково-дослідною діяльністю [12, с. 17-19]. У виданнях наукових товариств наприкінці XIX – на поч. XX ст. публікувалися описи маршрутів походів української молоді під керівництвом науково-педагогічних працівників, результати наукових експедицій, у яких приймали участь й представники студентства.

Андрій Миколайович Краснов, який двадцять три роки свого життя присвятив науково-педагогічній діяльності в Харківському університеті, стає активним популяризатором та організатором студентських екскурсій в вітчизняних університетах з 90-х рр. XIX ст.

У 1889 р. Андрій Миколайович переїхав до Харкова, щоб очолити кафедру географії та етнографії в Харківському університеті, що була створена у 1884 р. на історико-філологічному факультеті й за його ініціативою була перейменована у кафедру фізичної географії та антропології й переведена на фізико-математичний факультет [10]. Учений відразу розпочинає систематично здійснювати зі студентами як близькі (територією Слобожанщини та Полтавської губернії), так і дальні екскурсії (на Кавказ).

Корисними в справі організації та проведення студентських екскурсій виявилися особисті й організаторські, академічні (дослідницькі) здібності вченого, його надзвичайна працьовитість.

На формування особистих здібностей А. Краснова певною мірою вплинули сімейні традиції поважного ставлення до освіти та науки. Андрій Миколайович Краснов народився 27 жовтня 1862 р. у Петербурзі в родині козачого генерала. Його батько, Микола Іванович Краснов, приймав участь у Кримській компанії та був відомий своїми історичними працями. Мати, Феодосія Іллівна, походила з інтелігентної петербурзької родини. Його рідні брати також стали відомими

особистостями: Платон Миколайович Краснов присвятив себе літературній справі, Петро Миколайович Краснов займався військовою справою [8].

Процес становлення глибоких професійних знань, навичок та умінь юнака відбувався під впливом видатних вчених – А. Бекетова, В. Докучаєва, А. Воєйкова, Д. Менделєєва, І. Сеченова, А. Бутлерова – які були його викладачами під час навчання у 1880-1885 рр. на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету [2]. Під керівництвом Василя Васильовича Докучаєва, відомого ґрунтознавця, А. Краснов пройшов школу експедицій у Нижньогородській, Полтавській і Харківській губерніях ще в студентські роки [12]. Видатний геолог та географ І. Мушкетов залучив А. Краснова до Імператорського Російського Географічного товариства. Під керівництвом І. Мушкетова та П. Семенова А. Краснов влітку 1885 р. бере участь у дослідженні Калмицьких степів, у 1886 р. вирушає у відрядження на кошти Географічного товариства в експедицію до гір Тянь-Шаню [2].

У 1887-1888 рр. Андрій Миколайович проходить стажування за кордоном для підготовки до професорської діяльності і завідування кафедрою географії. У Швейцарії, Італії, Німеччині, Франції, Іспанії, Англії він слухає лекції відомих вчених, ознайомлюється зі станом викладання географії у вищих навчальних закладах. Подорожуючи, вивчає флору Альп; збирає і обробляє гербарії; працює в лабораторіях провідних учених; бере участь у конгресі геологів; виступає в університетах Бреслава, Берліна, Парижа, Лондона з доповідями і лекціями, які користуються великим успіхом; знайомиться з постановкою викладання географії. Його статті були надруковані у французьких географічних часописах, виданнях Вашингтонського геологічного та Берлінського географічного конгресів [4, с. 5].

Тривала творча поїздка А. Краснова за кордон, що надала можливість ознайомитися з системою викладання в європейських університетах, сприяла формуванню його педагогічної майстерності та впровадженню передового зарубіжного педагогічного досвіду у Харківському університеті, у тому числі й у справі організації екскурсійної діяльності.

А. Краснов продовжував подорожувати й під час роботи в Харківському університеті. Узагалі, він побував у багатьох куточках планети – Центральній Азії, у Сибіру і на Далекому Сході, на островах Ява, Цейлон, Гавайях, в Індії, Японії, Мексиці, Північній Америці, Єгипті [13]. В. Вернадський, характеризуючи науково-педагогічні досягнення А. Краснова, звертає увагу на роль закордонних поїздок в формуванні його дослідницьких здібностей: «... ніяка книга не замінить особистих відчуттів, що пов'язані хоча б з короткочасним перебуванням серед природи та в новому культурному оточенні» (переклад автора) [1].

А. Краснов намагався прищепити студентам інтерес до науково-дослідної роботи в організованому ним взимку 1890 року студентському науковому гуртку, де саме й проводилася теоретична підготовка молоді до участі в дальніх студентських екскурсіях [4, с. 7].

Необхідною умовою ефективного проведення екскурсій є професійна майстерність екскурсовода: ораторське мистецтво, культура мови, комунікативні здібності, ерудиція. Ці якості були притаманні А. Краснову, який умів чітко, коротко, влучно і мальовничо висловлювати свої думки, готувати певні типи виступів у залежності від мовленнєвої ситуації, був спроможним налагоджувати контакт зі слухачами різних вікових категорій, зі студентською, учнівською аудиторією. У 1889 р. А. Краснов викладає в Харківському університеті географію рослин, а з 1890 р. – загальне землезнавство, антропологію, географію частин світу та країн, з 1889 р. веде курс ботаніки у Харківському ветеринарному інституті, працює викладачем в Харківському Інституті шляхетних дівчат, харківських жіночих гімназіях, Вищих жіночих курсах, читає лекції на курсах для робітників [8].

Андрію Миколайовичу була притаманна здатність налагоджувати та підтримувати міжособистісні стосунки з науково-педагогічними працівниками вітчизняних та закордонних вузів, що також було корисним у справі організації екскурсійної діяльності. Відомо, що переїхавши до Харкова, А. Краснов не пориває багатосторонньої наукової співпраці з видатними ученими країни. Вивчення та аналіз листування В. Докучаєва та А. Краснова свідчить, що Василь

Васильович (Андрій Миколайович називає його в своїх листах учителем) надавав А. Краснову у період його діяльності в Харківському університеті науково-методичні поради, залучав його до участі в науково-дослідницьких експедиціях (полтавській експедиції 1890 р.) [11].

Андрій Миколайович володів класичними та західноєвропейськими мовами. Аргументуючи в листі В. Докучаєву важливість власної присутності на міжнародному конгресі геологів в Америці в 1890 р., де планувалося проведення екскурсій, він пише, що вільно володіє англійською мовою: «Мені як географу було б надзвичайно важливо потрапити туди, не стільки заради доповіді, скільки заради екскурсій, які... дають можливість за копійки потрапити ледве не в усі найхарактерніші частини Америки, у її прерії, степи й пустелі, оглянути їх під керівництвом досвідчених керівників за 20 днів... Я вільно володію англійською мовою,... як викладачу мені важливо бачити ці типові місцевості Нового світу» (авторський переклад) [11, с. 486].

У «Записках Харьковского университета», в повідомленнях харківської газети «Южный край» наприкінці XIX – на поч. XX ст. публікувалася цікава інформація стосовно планування та організації А. Красновим студентських екскурсій.

За свідченням педагога, у дальніх екскурсіях приймало участь від 7 до 17 осіб (в основному студенти молодших курсів), тривалість поїздки в основному становила від 8 днів до 3 тижнів. Розробляючи маршрут екскурсії, Андрій Миколайович ставив за мету «вибрати маршрут цікавий у науковому відношенні й разом з тим безпечний і зручний» (авторський переклад) [5, с. 3]. Він вважав корисним бути передбачливим та «запасатися розпорядженнями про сприяння» (авторський переклад) [5, с. 12].

Наукова спрямованість екскурсій націлювала А. Краснова на складання переліку спеціального обладнання та інструментів, необхідних під час подорожі. До списку були включені: «барометр, термометр, прилади геодезії; гірський компас і молотки; папір для сушіння рослин і фотографічний прилад» (авторський переклад) [5, с.12].

А. Краснов вважав за необхідне проводити бесіди з екскурсантами щодо дотримання під час поїздок санітарно-гігієнічних норм. Він пише: «...здійснюючи мою першу екскурсію зі студентами на Кавказ, я був вражений неспроможністю молодих людей, які мене супроводжували, які, між іншим, належали до досить забезпечених культурних родин, подбати про свої речі. Коли примусила їх необхідність подорожувати ... без допомоги прислуги, вони довели їх до такого запущеного стану, що простий мужик-служитель жахався від того некультурного оточення, з яким вони мирилися, тому що вони створили його самі....» (авторський переклад) [7].

Розраховуючи вартість дальніх екскурсій на Кавказ, А. Краснов виходив з того, що одна особа витрачає під час поїздки суму у 25-30 рублів. При цьому особисті витрати студентів частково компенсувалися завдяки фінансовій допомозі правління Харківського університету та фізико-математичного факультету (на організацію екскурсії виділялося від 300 до 150 рублів), фінансовій допомозі з боку правління залізниці (у вигляді безкоштовних або пільгових квитків для студентів) та особистим витратам керівника (приблизно 100 рублів). Особисті витрати керівника екскурсії, на думку А. Краснова, в майбутньому мали компенсуватися факультетом вищого навчального закладу [5, с. 14].

А. Краснов вважав за необхідне контролювати грошові витрати студентів під час екскурсії та доручати їх ведення вже на етапі планування спеціально обраним особам [5, с. 3]. Аналіз звітів А. Краснова щодо організації студентських екскурсій на Кавказ показав, що зібрані кошти витрачалися на транспортні послуги, послуги «провідників» у гірських районах, харчування та проживання екскурсантів. Андрій Миколайович залишив повідомлення про організацію транспортного перевезення, харчування, відпочинку студентів.

Серед транспортних засобів, що використовувалися під час студентських екскурсій, А. Краснов називає залізницю, омнібуси (екіпажі, попередники автобусу), коней (для пересування верхи), фури, дроги (візки для чотирьох пасажирів) [13]. А. Краснов описує подробиці подорожування екскурсантів залізницею: «...завдяки люб'язності залізниці, що надала студентам окремий

вагон, екскурсанти розміщувалися як у себе вдома, мали змогу розмістити навчальні посібники та їхати дві доби не тільки не втомлюючись дорогою, але навіть мати можливість ознайомитися ближче за картами та книгами з майбутнім районом екскурсії» [5, с. 4].

Про використання фури в якості транспортного засобу знаходимо таке повідомлення: під час першої студентської екскурсії на Кавказ «для багажу за 40 рублів була найнята величезних розмірів фура, в якій як у будинку могли розміститися всі студенти під час негоди» [5, с. 4].

Під час подорожування в гірській місцевості студенти ночували в будинках для подорожуючих, де існувала можливість отримати харчування, однак маленькі кімнати були занадто тісними для екскурсантів. Більш комфортні умови проживання забезпечувалися за умов особистих домовленостей Андрія Миколайовича з місцевими мешканцями. Так, у 1893 р., під час третьої студентської екскурсії на Кавказ, студенти перебували в Кисловодську, де оселилися в домівці, яку виділив їм лікар Ярцев, який у 40-х роках XIX ст. навчався в Харківському університеті [5 с. 9]. У 1896 р. студенти, які відвідали Тифліс, розмістилися в «розкішному» приміщенні завдяки угоді А. Краснова з директором місцевої гімназії [14].

Вивчення та аналіз публікацій А. Краснова дозволяє встановити маршрути дальніх студентських екскурсій. Під час екскурсій студенти відвідали Тифліс, Владикавказ, Новоросійськ, Батумі, Баку, Кисловодськ, Кутаїсі, Девдоракський льодовик, Військово-Грузинську та Військово-Осетинську дороги, святі для християн місця, ознайомилися з побутом населення в аулах та життям вогнепоклонників персіян, збирали інформацію про сімейний устрій, форми трудової діяльності та проведення дозвілля, забобони місцевих жителів, а також дізналися про особливості місцевої флори, структуру гір та річних терас, технологію виробництва нафти, олова й срібла [5].

Висока оцінка А. Красновим Військово-Грузинської дороги як об'єкту екскурсійного інтересу була обумовлена тим, що «Військово-Грузинська дорога... має безпечні засоби зв'язку, станції, що розташовані на незначних одна

від одної відстанях, де можна переночувати, й разом з тим дає масу наукових об'єктів для спостереження» (авторський переклад) [5, с. 12].

Про Військово-Осетинську дорогу А. Краснов пише так: «Військово-Осетинська дорога надає величезну кількість цікавих об'єктів для спостережень і таких, які не можна простежити на жодному з кавказьких маршрутів... і в естетичному відношенні ця дорога не залишає бажати нічого кращого» (авторський переклад) [5, с. 12].

А. Краснов критикував неспроможність Кавказького гірського товариства в П'ятигорську організувати екскурсії для молоді на Кавказ як форму поширення наукових знань, дієву форму організації культурного дозвілля. У газеті «Южный край» у липні 1909 р. була надрукована стаття А. Краснова про Кавказький гірський клуб (Кавказьке гірське товариство), де відомий вчений та педагог з боєм був вимушений констатувати: «Але не можна не поставити за провинку товариству, що... занадто мало приділяє воно уваги науці. Адже, Кавказ – відкрита книга, де можна читати повчальні сторінки з природознавства. Не тільки милуватися ним може турист, але й дізнатися про те, як створювалася вся ця краса природи. На жаль, щодо цього товариство зробило дуже мало.... Жартуючи гірське товариство склало б місцевий довідковий музейчик, спонукаючи до того своїх же екскурсантів... Багато мені доводилося бачити учнівської молоді на Кавказі, яку або возять заспану, як телят, у переповнених фургонах, або женуть як череду баранів Військово-Грузинською дорогою, без усякого сенсу, перетворюючи чудову прогулянку, серед повчальної природи, у якийсь форсований марш. Не заважало б педагогам піклуватися більше про голову, ніж про ноги.» (авторський переклад) [6].

Під час екскурсій, організованих за участю самого А. Краснова, студенти поділялись за спеціальностями на групи (топографів, геологів, ботаніків та етнографів), які були зобов'язані вести записи спостережень, збирати колекції гірських порід, гербарії, фото. Вечорами в таборі кожна група звітувала про результати роботи, а А. Краснов підводив підсумки [5].

Результати студентських екскурсій на Кавказ Андрієм Миколайовичем ретельно оброблялися: одна за одною видавалися монографії, публікувалися статті і науково-популярні нариси. Так, для того, щоб популяризувати екскурсії на Кавказ, А. Краснов надрукував нарис «У горців» та видав книжку «Натураліст на Кавказі». Зібрані під час подорожей матеріали використовувалися для обладнання географічної лабораторії в Харківському університеті, комплектування фотографічних колекцій місцевостей, колекцій гербарію. Під керівництвом А. Краснова було створено новий демонстраційний матеріал, «картинки для чарівного ліхтаря», тобто діапозитиви [8; 9].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз показав, що у другій половині XIX – на поч. XX ст. видатні освітяни Російської імперії звернули увагу на організацію екскурсійної діяльності у вищих навчальних закладах, вбачаючи в ній можливість значно покращити викладання навчальних дисциплін. Метою організації екскурсій у вищих навчальних закладах Російської імперії було формування серед молоді універсального погляду на світ, розширення уяви про оточуючий культурний простір, розвиток дослідницьких здібностей, а також пошук експонатів та матеріалів для подальшого наукового дослідження.

Саме А. Краснову належить першість в організації регулярних дальніх студентських екскурсій на Кавказ. Усвідомлення необхідності поєднання аудиторної роботи з польовою – було його методичною новацією. Організовані ним екскурсії були важливою формою навчання й виховання студентства, носили науково-пізнавальний характер й озброювали екскурсантів навичками самостійного спостереження й наукового аналізу зібраної інформації.

У своїй екскурсійній діяльності А. Краснов найближче підійшов до туризму в сучасному розумінні цього слова. Він особисто виконував обов'язки менеджера-організатора подорожей: розробляв маршрут та складав кошторис екскурсій, займався пошуком дешевого (інколи навіть безкоштовного) транспорту та житла для екскурсантів, забезпеченням екскурсійних груп кваліфікованими керівниками екскурсій і т. ін.

Формування у А. Краснова уміння організувати студентські екскурсії тривало під впливом його власної практичної екскурсійної діяльності.

Важливу роль у формуванні педагогічної майстерності А. Краснова в справі організації екскурсійної діяльності, відігравали як наукові знання, уміння і навички, так і його особисті задатки та здібності (ерудиція, здатність співвідносити знання з декількох інформаційних просторів та налагоджувати й підтримувати міжособистісні стосунки, ораторські, організаторські, дослідницькі здібності).

Перспективу дослідження ми вбачаємо в подальшому широкому комплексному вивченні педагогічної спадщини А. Краснова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадский В. И. Памяти А. Н. Краснова (1862-1914) // Природа : журнал. – 1916. – № 10. – С.75-78.
2. Жемеров О.О. А. М. Краснов [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://krasnov1862-1914.narod.ru/txt/zhemerov_krasnov.txt
3. Закон України «Про туризм» від 15 вересня 1995 року N 324/95-ВР [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.tropa.dp.ua/extreme/>
4. Корнус А. О. Пам'яті А. М. Краснова (1862-1914) // Наукові записки Сумського Державного Педагогічного університету ім. А. С. Макаренка (Географічні науки). – С. 3-11.
5. Краснов А. Н. Отчет физико-математическому факультету о совершаемых студентами Харьковского университета научно-педагогических географических экскурсиях по Кавказу / А. Н. Краснов // Записки Харьковского университета. – 1896. – Кн. 3. – С. 1-14.
6. Краснов А. Н. Кавказский горный клуб / А. Н. Краснов // Южный край. – 1909. – 19 июля.
7. Краснов А. Н. Письма к родителям. Письмо четвертое / А. Н. Краснов // Южный край. – 1911. – 17 июня.

8. Краснов Андрей Николаевич [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>
9. Мильков Ф. Н. А. Н. Краснов – географ и путешественник / Ф. Н. Мильков. – М. : Географгиз, 1955. – 176 с.
10. Наукова робота кафедри фізичної географії та картографії [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.unstudio.org/geo/index.php>
11. Письма А. Краснова. 1883-1893 годы / Под ред. И. В. Тюрина // Докучаев В. В. Сочинения. – В 9 т. – Т. 8. – М; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 486-503.
12. Федорченко В. К. Історія екскурсійної діяльності в Україні : навч. посібник / В. К. Федорченко, О. М. Костюкова, Т. А. Дьорова, М. М. Олексійко. – К. : Кондор, 2004. – 166 с.
13. Черномаз П. Харківська географічна школа : особистості, ідеї, відкриття [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://ukr-tur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/scholl/harkivscholl.htm>
14. Южный край. – 18961. – 1 апреля